

Gillmarken i Bålsta

Arkeologisk utredning

Gillmarken 1:1, Bålsta 3:354, 3:355
Yttergrans och Kalmar socknar
Håbo kommun
Uppland

Hans Göthberg

Gillmarken i Bålsta

Arkeologisk utredning

Gillmarken 1:1, Bålsta 3:354, 3:355
Yttergrans och Kalmar socknar
Håbo kommun
Uppland

Hans Göthberg

Omslagsbild: Del av historisk karta från 1795 över Bålsta med utredningsområdet markerat med vit linje. Området korsades av en väg som leder till torpet Västerhagen. Den östra delen av området ingick i betesmark som beskrevs som "oduglig".

Upplandsmuseets rapporter 2017:25
ISSN 1654-8280

Planframställning där inget annat anges: Hans Göthberg
Granskning: Anna Ölund

Allmänt kartmaterial: © Lantmäteriet, dnr I2014/00634.

© Upplandsmuseet, 2017

Upplandsmuseet, Drottninggatan 7, 753 10 Uppsala
Telefon 018 – 16 91 00
www.upplandsmuseet.se

Innehåll

Sammanfattning	6
Bakgrund	7
Syfte, metod och genomförande	8
Topografi	9
Fornlämningsmiljö och tidigare undersökningar	10
Historiska kartor	10
Resultatredovisning	12
Diskussion och antikvarisk bedömning	13
Antikvarisk bedömning	13
Administrativa uppgifter	14
Referenser	14

Sammanfattning

Upplandsmuseet gjorde i maj 2017 en arkeologisk utredning, etapp 1 inom fastigheten Gillmarken 1:1 m.fl. i Bålsta i Håbo kommun i Uppsala län. Syftet var att fastställa om det finns okända fornlämningar inom utredningsområdet.

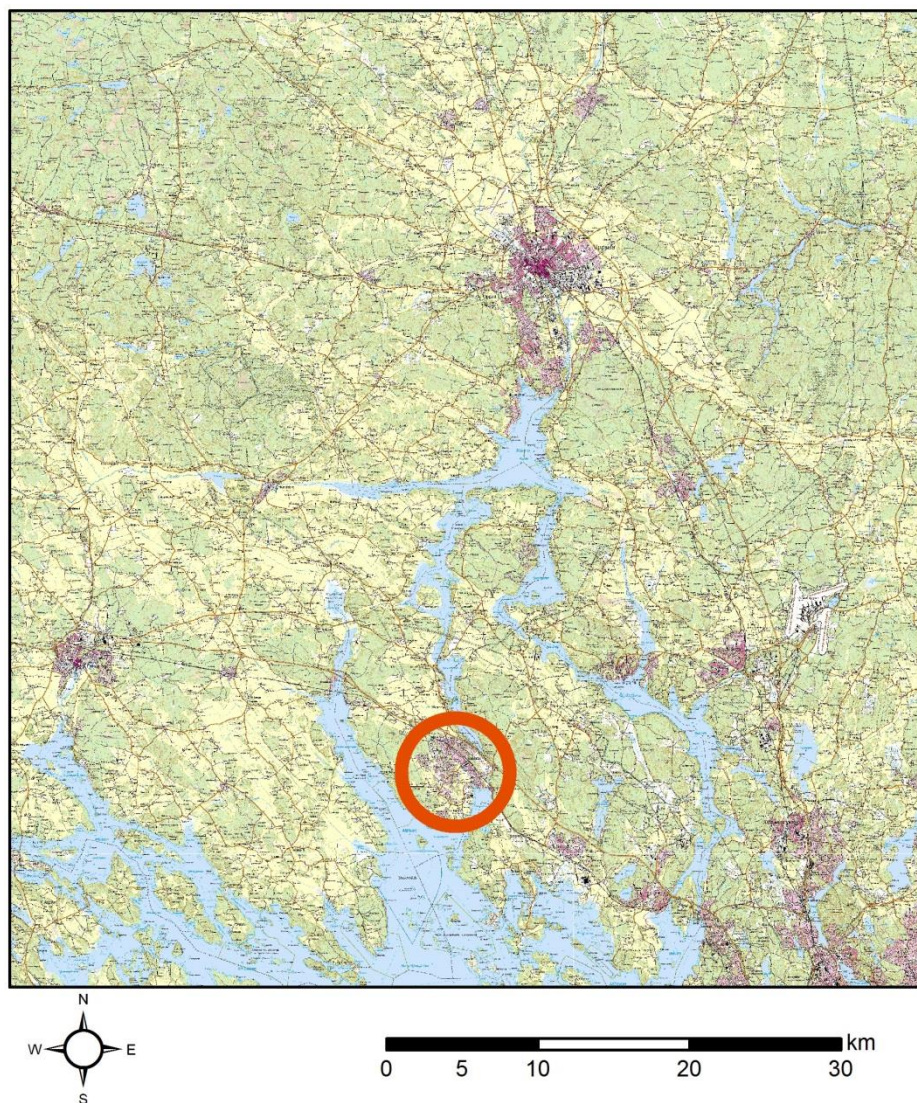
Inom utredningsområdet lokaliserades inga indikationer på äldre lämningar. Delvis orsakades detta av att vissa delar av området var påverkade av sentida verksamheter. Andra delar av området upptogs av en bred och djup bäckravin.

Av de fornlämningar som ansluter till utredningsområdet ligger några på var sin sida av bäckravinen samt i sluttning och är exponerade mot dalgången i öster. En av fornlämningarna är både exponerad över dalgången i öster och den tidigare odlingsmarken i väster.

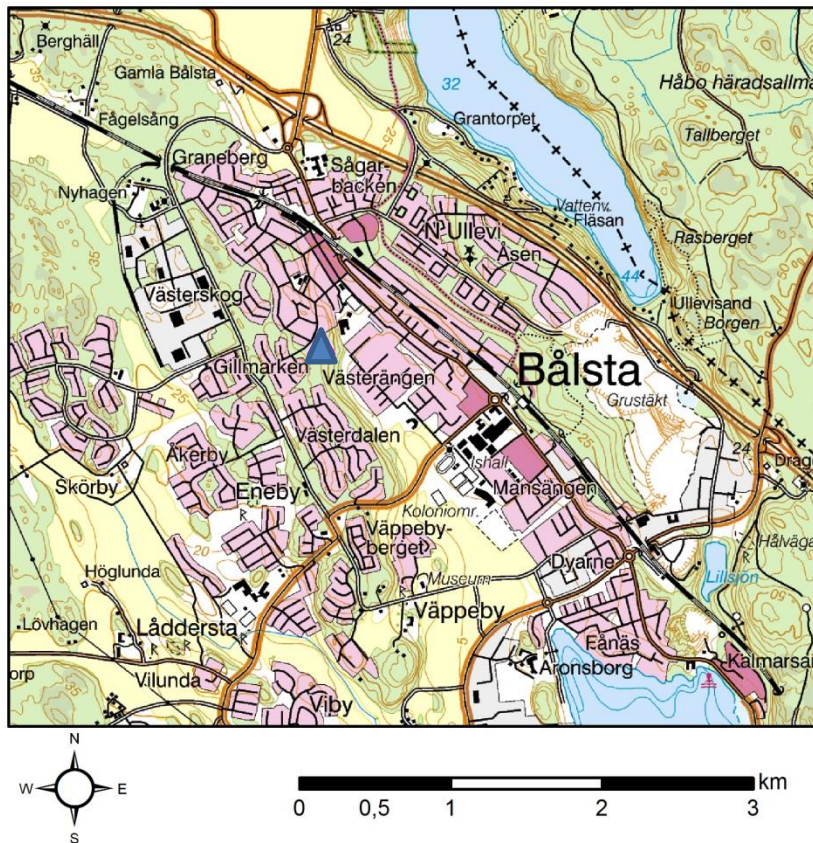

Bakgrund

Upplandsmuseet utförde under maj 2017 en arkeologisk utredning, etapp 1 inom fastigheten Gillmarken 1:1 m.fl. i Yttergrans socken, Håbo kommun inom detaljplaneområde för de berörda fastigheterna (fig. 1). Utredningen gjordes på uppdrag av Håbo kommun och efter beslut av länsstyrelsen i Uppsala län (lstn dnr 431-6510-16). Projektledare för Upplandsmuseet var Hans Göthberg.

Figur 1. Karta över södra och centrala delarna av Uppsala län med Bålsta markerat med röd cirkel. Skala 1: 500 000.

Figur 2. Översiktskarta över Bålsta där utredningsområdet vid Gillmarken är markerat med blå triangel. Skala 1:50 000.

Syfte, metod och genomförande

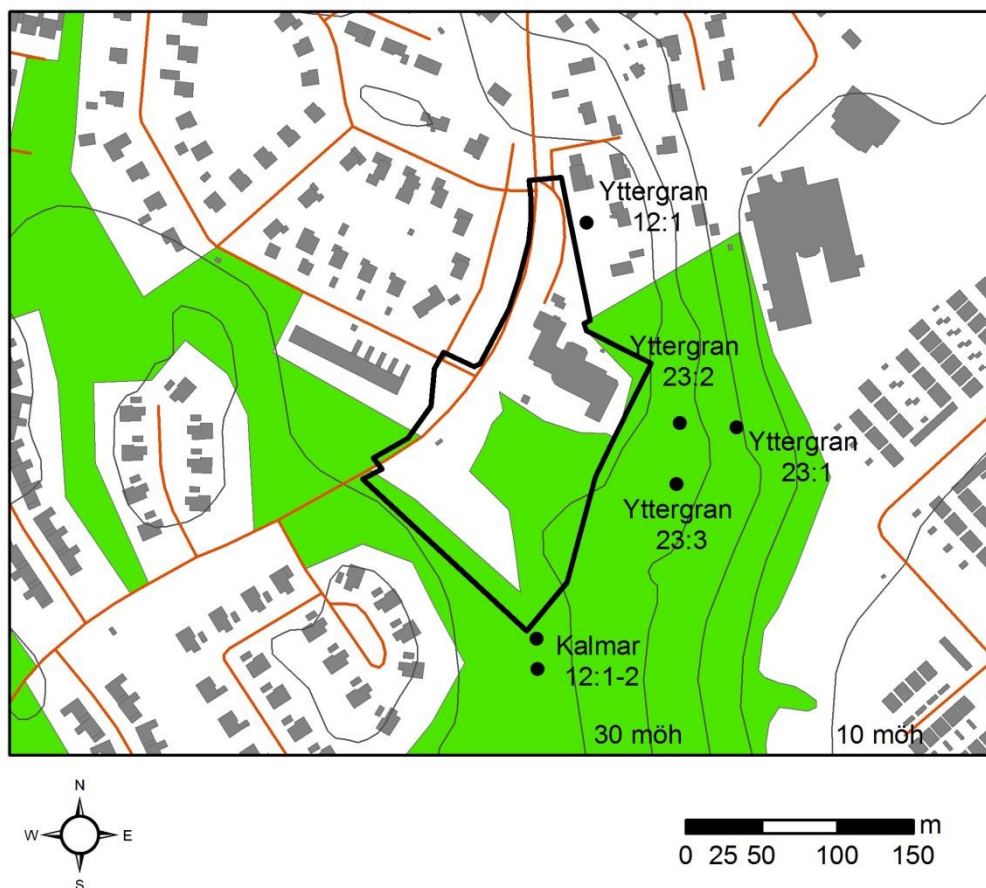
Syftet med den arkeologiska utredningen var att klargöra fornlämningsituationen inom utredningsområdet, där karaktär och status för eventuella lämningar skulle fastställas. Utredningen bestod av etapp 1 och 2, där den förra utgjordes av en arkiv- och kartstudie och en fältinventering. I etapp 2 skulle grävning av schakt med grävmaskin ingå.

I *arkiv- och kartstudien* ingick en kontroll av eventuella arkeologiska fynd som påträffats inom det berörda området. Där ingick också en översiktlig genomgång av äldre lantmäterikartor för att få en bild av förekomst av bebyggelse och indikationer på sådan samt markanvändning under sen historisk tid. *Fältinventeringen* bestod av en systematisk okulär terrängrekognosering av utredningsområdet, för att lokalisera eventuella fornlämningar eller lämpliga lägen för sådana. Med geologsönd kontrollerades företeelser som inte var synliga i markytan, däribland karaktären av de naturliga avlagringarna samt eventuell förekomst av indikationer på äldre lämningar. Påträffade lämningar lägesbestämdes manuellt. Inom området prioriterades de delar som uppvisade minst spår av sentida påverkan. Därtill gjordes en antikvarisk bedömning av karaktären på de redan kända lämningarna i anslutning till utredningsområdet.

Etapp 2 av utredningen kom efter en avstämning med länsstyrelsen att utgå eftersom inga indikationer på fornlämningar framkom inom etapp 1.

Topografi

Utredningsområdet ligger i den västra delen av tätorten Bålsta (fig. 2). Topografiskt ligger det på den västra sidan av en dalgång som att döma av nivåförhållandena utgjorde en från sydost inskjutande vik ännu under äldre järnålder (fig. 3). Området ligger i relativt höglänt terräng som fram till att tätortsbebyggelsens expanderade huvudsakligen utgjordes av skogsmark.

Figur 3. Utredningsområdet (fet svart linje) ligger i kanten av bebyggelse och skogsbevuxen mark. I den senare finns flera fornlämningar (svart punkt). Nivåkurvorna (tunn svart linje) visar att området ligger i övre delen av en sluttning. Kurvan för 10 m ö h antyder att dalgången utgjorde en vik under äldre järnålder. Skala 1:5 000.

Utredningsområdet ligger närmast i ett sadelläge mellan två svaga höjder. Områdets östra del är skogsbevuxet, medan den västra delen är mer öppen med gräsmattor, parkeringsplats, väg och cykelvägar. I områdets norra del ligger Bålsta kyrkcentrum. Nivåerna inom området ligger omkring 30 m ö h.

Fornlämningsmiljö och tidigare undersökningar

I nära anslutning till utredningsområdet finns fornlämningar på tre platser (fig. 3). Vid den norra änden finns stensättningen Yttergran 12:1. Öster om utredningsområdet finns stensättningarna Yttergran 23:1-2 och röset 23:3. Av dessa bedöms 23:2 och 23:3 i FMIS som osäkra. Alldeles utanför utredningsområdets södra hörn finns stensättningarna Kalmar 12:1-2.

Dessa ligger relativt isolerade från andra fornlämningar, vilka uppträder på uppemot 1 km avstånd i form av gravar, gravfält och boplatser. Generellt talar fornlämningsmiljön med skärvstenshögar, stensättningar och hållristningar för att bygden har tagits i anspråk i stor skala under bronsålder och äldre järnålder (Karlenby 2007). Detta visas också av att flera bosättningar har lokaliserats, däribland från äldre och yngre järnålder. På avstånd från utredningsområdet har sådana undersökts vid (Gamla) Bålsta i Yttergran (fig. 2) och Skörby i Kalmar (Franzén m.fl. 1996; Frölund 1991; Qviström 2004). Därtill har en bosättning från äldre järnålder undersökts vid Våppeby (Fagerlund 2003; Fagerlund & Qviström 2006; Göthberg 2015).

Inga föremål från den aktuella delen av Bålsta och särskilt inom eller i anslutning till utredningsområdet har spårats i samlingarna för Statens Historiska Museum, Upplandsmuseet och Museum Gustavianum (tidigare Uppsala universitets museum för nordiska fornsaker – UMF).

Historiska kartor

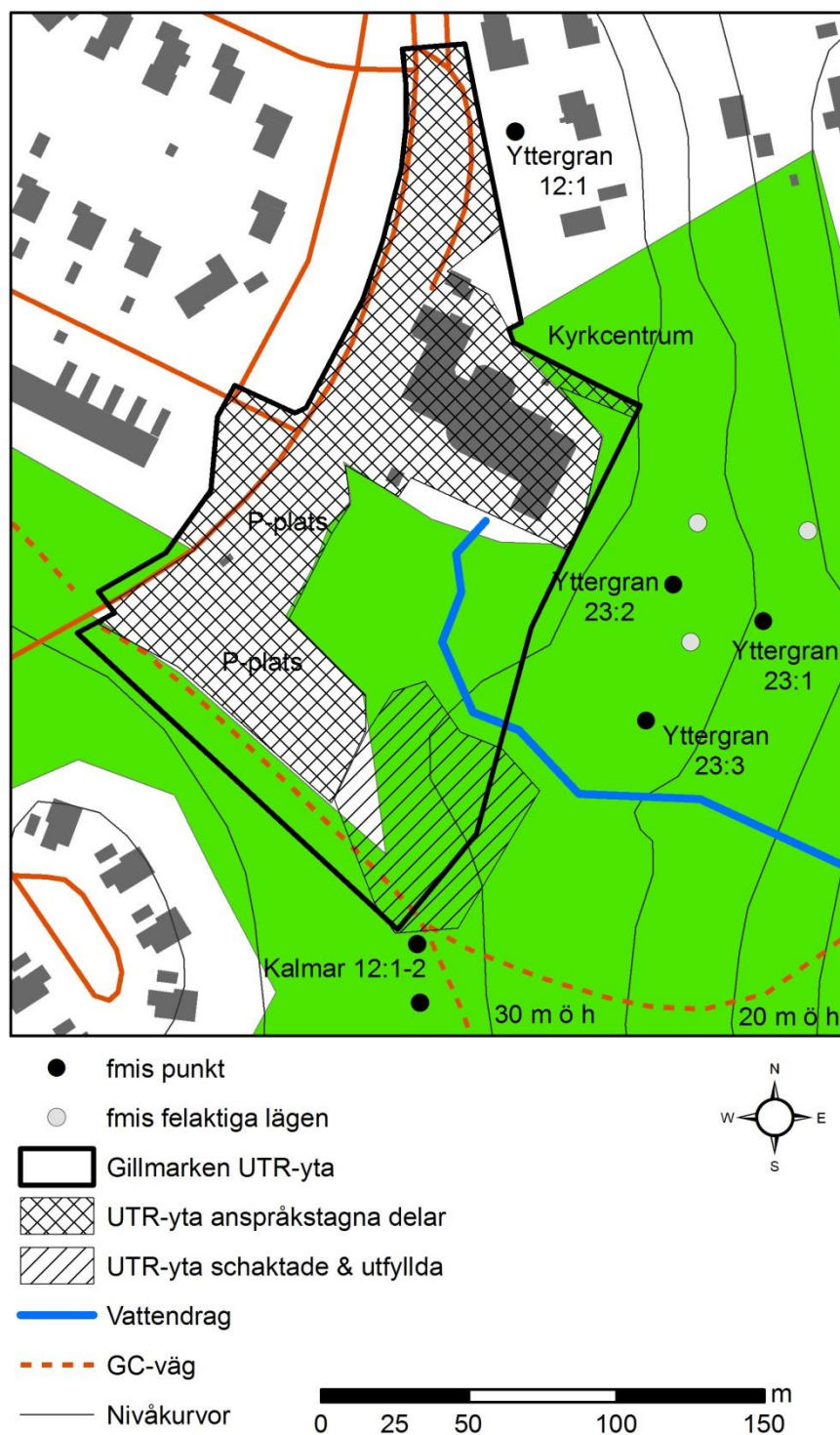
Utredningsområdet ligger i den sydvästra delen av Bålstas ägor i Yttergrans socken och invid gränsen mot Gillmarken, Eneby och Våppeby i Kalmar socken. Byn bestod av fyra gårdar som låg 1 km norr om utredningsområdet. Den aktuella delen av byns ägor redovisas på lantmäterikartor från 1699 (B83-3:1), 1760 (B83-3:2) och 1795 (B83-3:4). En jämförelse med kartorna visar att området huvudsakligen utgjordes av beteshagar. Kartan 1795 beskriver marken som ingår i utredningsområdets östra del som oduglig. Områdets sydvästra del utgjordes av byns skog (se omslagsbild).

Strax väster om området visar kartorna från 1760 och framåt en mindre åker, som kallas Torpvreten på kartan 1795. Den bör därför ha odlats upp mellan 1699 och 1760. På norra sidan av denna åker visar kartorna från 1760 och framåt att det fanns ett torp, som enligt häradsekonomiska kartan från 1859-63 kallas Västerhagen.

Kartorna visar också att det fanns några vägar i anslutning till utredningsområdet. Kartan 1795 visar en väg som anslöt till utredningsområdets södra hörn och därefter gick söder om Torpvreten mot Västerhagen. Vägen följde söderut gränsen mellan Eneby och Våppeby att döma av kartor över Våppeby från 1743 respektive Eneby från 1795. Kartan 1699 tyder också på att det fanns en väg väster om utredningsområdet som ledde från Gillmarken förbi platsen för torpet Västerhagen och sedan fortsatte norrut. En väg med motsvarande sträckning visas också av den häradsekonomiska kartan.

Gränsen mellan Bålsta, Gillmarken, Eneby och Våppeby hade tydliga brytpunkter. Kartorna 1760 och 1795 har också symboler för femstenarör på dessa platser. Ett av dessa ligger vid utredningsområdets södra hörn, där ägorna för de nämnda byarna möttes.

Under 1900-talets första hälft växte en tätort fram i anslutning till järnvägsstationen i Bålsta. Till den hörde bostadsbebyggelse omedelbart norr om utredningsområdet. Inom den nordligaste delen av utredningsområdet fanns Folkets park med bl. a. en dansbana. Från 1960-talet expanderade bebyggelsen och under 1980-talet tillkom kyrkcentrum.

Figur 4. Delar av utredningsområdet var anspråkstaget för parkering m.m. kring kyrkcentrum, medan andra delar har spår av sentida verksamheter. I områdets östra del finns en bäck i en ravin. På lägre nivåer i sluttningen utanför utredningsområdet finns fornlämningar, där läget för några har korrigerats. Skala 1: 2 500.

Resultatredovisning

Utredningsområdet omfattar ca 2,5 hektar. I praktiken var emellertid 1,5 hektar tillgänglig för utredningen, eftersom vägar, parkeringsplats och bebyggelse finns inom området. Bebyggelsen tillhörde kyrkcentrum som ligger i områdets nordöstra del (fig. 4).

Inom den tillgängliga delen av området är den mest påtagliga naturliga företeelsen en 10-20 m bred och uppemot 4 m djup ravin för en bäck i dess östra del. Bäckens bör ha avvattat den tidigare åkermarken vid Västerhagen väster om utredningsområdet. Bäckravinen ansluter direkt till kyrkcentrum som delvis bör ha anlagts över bäckravinen.

Söder om bäckravinen finns en vall och i övrigt är markytan ojämn i områdets sydöstra del i anslutning till parkeringsplatsen. Även om det finns äldre träd i området syns gropar i markytan, i vars botten stenar är synliga under ett matjordslager och med tomrum mellan stenarna. Stenarna ger intryck av att tillhöra uppfyllningsmassor, vilket tillsammans med vallen mot bäckravinen kan tyda på att det varit en mindre avfallstipp på platsen. Denna yta fortsätter även ett stycke öster om området. Till detta kommer att det väster om den GC-väg som löper längs områdets västra avgränsning finns spår av en mindre urschaktning, som skulle kunna vara spår av en äldre, mindre grustäkt. Den är delvis fylld med trädgårdsavfall.

I den skogsbevuxna marken mellan kyrkcentrum och de störda ytorna invid parkeringsplatsen fanns på var sin sida av bäckravinen två större ytor som inte är påverkade av sentida verksamheter. Topografiska skäl som närheten till bäckravinen och sluttningen på dess östra sida innebär att de inte bedöms som lägen för möjliga fornlämningar. Provtagning med en geologsond visade att underlaget utgjordes av sand. Inga tecken i form av sot, träkol, bränd lera eller andra indikationer på äldre verksamheter påträffades heller vid sonderingen.

I viss anslutning till utredningsområdet finns registrerade fornlämningar. Nära områdets södra hörn finns stensättningarna Kalmar 12:1-2 (fig. 4). Båda ligger omedelbart väster om en GC-väg i mycket flack sluttning. Några stenar i kantkedjan till Kalmar 12:2 är synliga i kanten av GC-vägen. Strax norr om den sistnämnda finns den ovan nämnda mindre urschaktningen. I detta område har tidigare flera ägostrålar sammanstrålat, vilket markerats med femstenarör enligt äldre lantmäterikartor. Något spår av ett sådant kunde dock inte lokaliseras vid utredningen.

Invid den norra delen av utredningsområdet ligger stensättningen Yttergran 12:1 i tomtmark till en villa. Den har kantkedja och lokalt krönläge. I den plåtårtade sluttningen öster om området ligger lämningarna Yttergran 23:1-3. De visade sig ligga omkring 30 m förskjutna mot söder jämfört med inprickningen i FMIS. Av dessa har Yttergran 23:1 en tydligt avgränsad stenpackning, medan 23:2 och 23:3 har otydliga avgränsningar. De två förstnämnda har lokala krönlägen, medan 23:2 ligger i flack sluttning.

Diskussion och antikvarisk bedömning

Inga äldre lämningar finns inom utredningsområdet. Strax utanför detta finns däremot sedan tidigare kända fornlämningar. Av dessa har Yttergran 12:1 i norr med sitt lokala krönläge en exponering både västerut mot den tidigare odlingsmarken vid Västerhagen och österut över dalgången. Däremot ligger Kalmar 12:1-2 och Yttergran 23:1 i sluttningen och lägre än utredningsområdet, varför de enbart är exponerade österut mot dalgången. Det är därför mindre troligt att de markerar den tidigare odlingsmarken. Eftersom de ligger på var sin sida av bäckravinen, skulle de kunna markera passagen över bäcken. Möjligen kan de avspegla att en färdled löpte i övre delen av sluttningen av dalgången och förband bygderna i Kalmar och Yttergran, exemplifierat av bosättningarna vid Väppeby och (Gamla) Bålsta.

Antikvarisk bedömning

Att några av de sedan tidigare kända lämningarna ligger nära utredningsområdet innebär att bedömningen av deras antikvariska karaktär även kan inverka på angränsande delar av utredningsområdet. Detta gäller främst Yttergran 12:1 i norr och Kalmar 12:1-2 i söder som samtliga har den antikvariska bedömningen fornlämning i FMIS och samma bedömning har gjorts vid utredningen. Av lämningarna öster om utredningsområdet har Yttergran 23:1 bedömningen fornlämning i FMIS och 23:2-3 bedömningen bevakningsobjekt. Vid utredningen framkom inget som föranleder någon annan bedömning.

Administrativa uppgifter

<i>Plats:</i>	Gillmarken 1:1, Bålsta 3:354, 3:355, Yttergrans och Kalmar socknar, Håbo kommun, Uppsala län.
<i>Typ av undersökning:</i>	Arkeologisk utredning, etapp 1
<i>Uppdragsgivare:</i>	Håbo kommun
<i>Fältarbetsperiod:</i>	2017-05-10
<i>Upplandsmuseets projektledare:</i>	Hans Göthberg
<i>Upplandsmuseets diarienummer:</i>	Ar-294-2017
<i>Upplandsmuseets projektnummer:</i>	8634
<i>Länsstyrelsens diarienummer:</i>	431-6510-16
<i>Länsstyrelsens beslutsdatum:</i>	2017-04-21
<i>Fynd:</i>	Inga fynd påträffades.
<i>Dokumentationsmaterial:</i>	Förvaras i Upplandsmuseets arkiv.

Referenser

Litteratur

- Fagerlund, Dan. 2003. Väppeby äng. Schaktning för telekabel. Arkeologisk schaktningsövervakning. Upplandsmuseet. Rapport 2003:02. Uppsala.
- Fagerlund, Dan & Qviström, Linda. 2006. Frusna boplatslämningar vid Väppeby, Bålsta. Schaktning för VA-ledning. Upplandsmuseet. Rapport 2006:19. Uppsala.
- Franzén, Britt-Marie, Göthberg, Hans & Karlenby, Leif. 1996. Bålsta och Brunna – Järnåldersbygd. Arkeologi på väg – undersökningar för E18. Riksantikvarieämbetet. UV-Uppsala, Rapport 1996:11. Uppsala.
- Frölund, Per. 1991. Arkeologisk förundersökning och kartering. Uppland, Håbo kn, Kalmar sn, fornl 109 och 110, Skörby S:1. Rapport. Riksantikvarieämbetet, UV Uppsala.
- Göthberg, Hans. 2015. Väppeby äng. Arkeologisk utredning. Upplandsmuseets rapporter 2015:27. Uppsala.
- Karlenby, Leif. 2007. Kolonisation, kontinuitet och kulturlandskapsutveckling på Häbolandet. I: Anund, J. (red.). Gården, tingen, graven. Arkeologiska perspektiv på Mälardalen. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 71. Stockholm.
- Qviström, Linda. 2004. Skörby. Boplatslämningar, husgrund och platsäckar. Arkeologisk förundersökning. Upplandsmuseet. Rapport 2004:04. Uppsala.

Lantmäteriakter

Lantmäteristyrelsens arkiv

Yttergrans socken

Bålsta

Ägomätning 1699 B83-3:1

Storskifte 1760 B83-3:2

Storskifte 1795 B83-3:4

